

Sel samlet på rekke, orientert i samme retning, med sikt utover dalen. Dette mønsteret er ofte på se på støler på Vestlandet. Disse selene har fjøsrom i muren under huset og steinmur i bakkant, som skal ta imot og avlede skred. Ullensvang i Hordaland. Foto: Jan Reyer Elders.

HVORDAN STÅR DET TIL PÅ SETRA?

Seterstuer

Stua, eller selet, er budeias bolig. Her foregikk også produksjon og lagring av melkeprodukter. Der setringen har opphørt brukes gjerne selet videre som fritidsbolig, men mange sel er fjernet og erstattet av hytter.

Seterstue og sel er de vanligste betegnelse, men huset kalles også seterskjul og stølsbu, setre, masstu, størhus, sterhus og struss.

Omfattende seterundersøkelse

I perioden 2009 – 2015 har NIBIO undersøkt nær 1700 seteranlegg spredt rundt i landet. Rapporten «Hvordan står det til på setra?» viser gjennom tall og bilder situasjonen i denne perioden med hensyn til setrenes bruk og tilgjengelighet, gjengroing av setervoller, og innhold og tilstand i bygningsmiljøer. 7090 bygninger er registrert ved en ytre

skjønnsmessig vurdering. Tre fjerdedeler av bygningsmassen på setrene er stående bygninger, dvs. hus det er mulig å bevare. Innholdet i setermiljøene har imidlertid endret seg. Særlig er mange uthus blitt borte. Sel utgjør 31 % av alle stående bygninger på setrene.

Konstruksjon

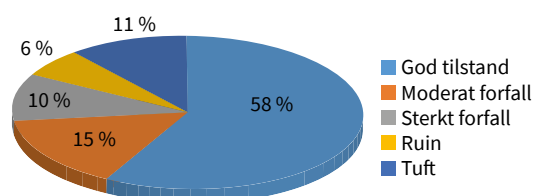
Sel finnes i mange former, stiler og størrelser. Gårdens status, klimaforhold og avstander, hvor mange som skulle bo på stølen, til hvilke tider av året, og om man tok imot turister, hadde betydning

for hvordan selet ble bygd. Stor betydning hadde også tilgangen på materialer og lokale tradisjoner. Nøkternhet, gjenbruk og kortreiste materialer har vært rådende prinsipper.

Undersøkelsen viser at tømmer er det dominerende byggematerialet i alle landsdeler. Stuas inngangsparti er ofte i en lettere konstruksjon; reisverk eller grindverk. På Østlandet er 40 % av selene rene laftehus uten kledning. I Midt-Norge gjelder dette 30 % og på Vestlandet 11 %. Laft i kombinasjon med ulike typer kledning og annen konstruksjon utgjør 83 % av selene på Østlandet, 90 % i Midt-Norge og 55 % på Vestlandet. Vestlandet viser altså et større mangfold i byggeskikken enn de andre landsdelene. Andelen reisverk og stein er større her. Panel er i hovedsak liggende på Vestlandet og stående i resten av landet. Se figur 4.

Tilstand i dag

Drøyt 1900 sel er registrert (i undersøkelsen). 83 % av selene er i stående tilstand. Som «stående bygning» regner vi hus som er i god tilstand, i moderat forfall og sterkt forfall. Se figur 1. På en fjerdedel av setrene som har stående bygninger er selet borte. Eventuelt er det såpass ombygget at vi ikke har klart å kjenne det igjen.

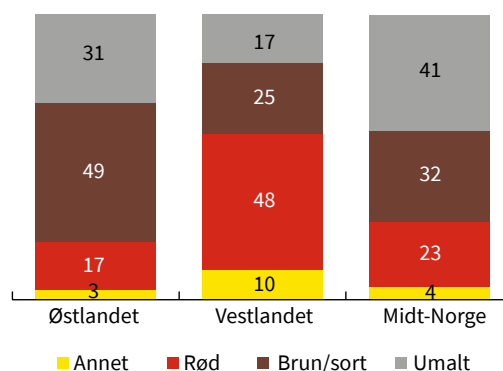
Figur 1: Sel og tilstand

Takkledning

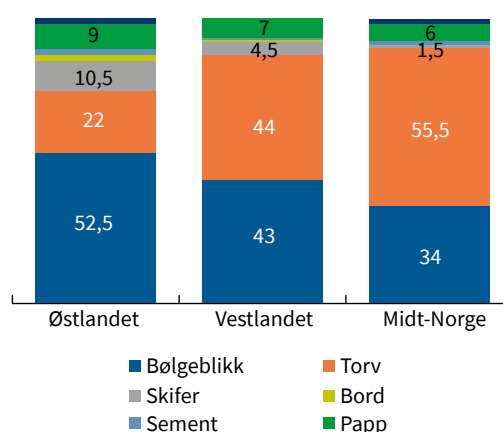
Naturmaterialer som torv og never, spon, bord og skifer har alle lang tradisjon som takkledning på setrene. Metall (bølgeblekk) kom inn på 1800-tallet. Papp og sementstein er nyere innslag. I vår undersøkelse er metall og torv vanligste takkledning på seterstua. Spontakene er borte, eller overkledd med nye materialer. Metall alene og i kombinasjon med andre materialer dekker nær halvparten av stuene. Torvtak dekker en tredjedel. Størst variasjon finner vi på Østlandet, blant annet med større innslag av skifer, papp og bord enn i de andre landsdelene. Se figur 3. Uthus har større andel bølgeblekk og mindre andel torv enn stuene.

Farge

Fargebruk på selene er i all hovedsak brun, sort, rød eller umalt. På Østlandet dominerer brunt/sort, på Vestlandet rødt, mens umalte sel er mest vanlig i Midt-Norge. Bare 8 % av selene totalt sett har andre farger. De fleste av disse er grå. Se figur 2. I alt 25 % av selene er umalte. Til sammenligning er 69 % av fjøsene og 86 % av løene umalte.

Figur 2: Seterstue og farger. Tall i prosent

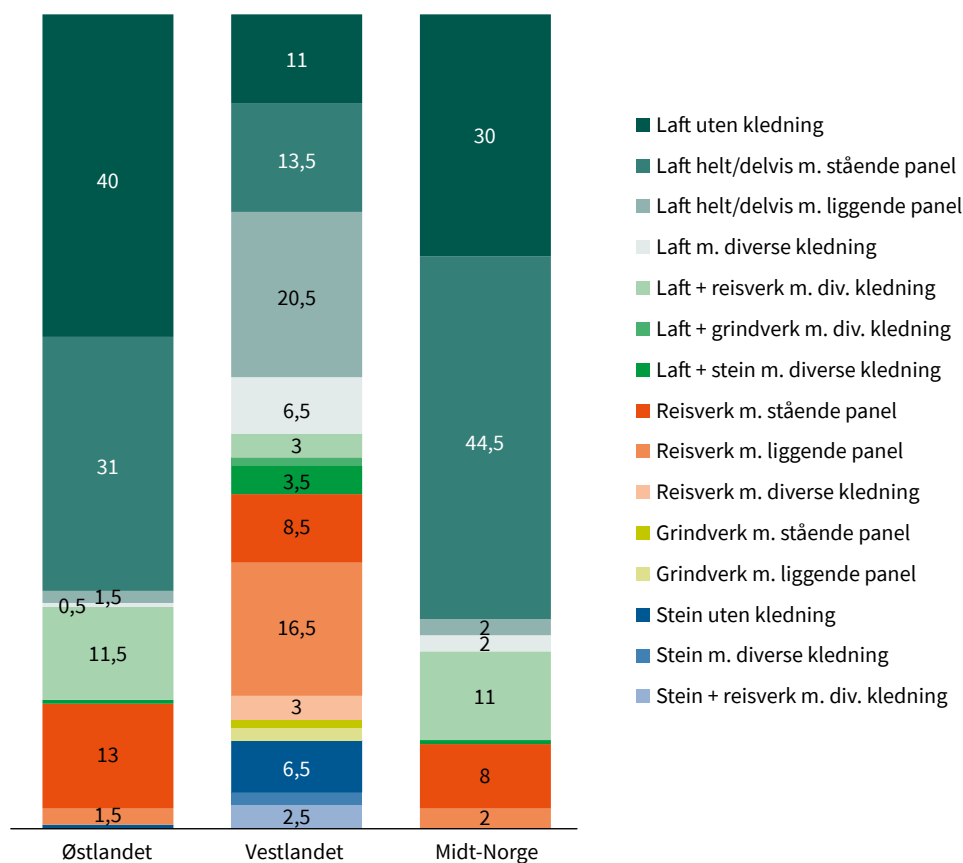

Figur 3: seterstue og takkledning. Tall i prosent

Verdifull kulturhistorie

Forståelse for verdien av helhetlige seteranlegg er blitt sterkere ettersom tida med seterdrift er blitt fjernere og tapet av kulturverdier mer åpenbart. I dag er vern av gamle bygningsmiljøer bedre forankret både i lovverk og forvaltning. Svært få seteranlegg er fredet, ca. 20, men hus i utmark står på Riksantikvarens prioriteringsliste for nye fredninger.

Plan- og bygningsloven regulerer mulighetene for fjerning av hus og for ombygging og nybygging i setermiljøer. Kommunene kan ha reguleringsplaner der seterhus er eget tema.

Figur 4: seterstue og konstruksjon. Tall i prosent.

Hjelp til bevaring

Fritidsbruk er den vanligste aktiviteten på setrene i dag. Gamle seterhus kan være dårlig egnet for dagens bruksbehov. De er ofte slitte, små og kalde. For mange stanset vedlikeholdet opp idet drifta ble lagt ned og husene gikk ut av tradisjonell bruk.

Endringer i produksjon og i ønsket bostandard har gjennom tidene stilt nye krav til seterhusene. Etter opphørt setring er mange sel tilpasset fritidsbruk. Ved oppgradering av sel ser vi påbygg, flere vinduer, plattinger og verandaer. Maling og beis brukes i større grad enn før, tørrmurer er fuget, og små inngjerdinger er satt opp rundt sel. De største oppgraderingene er trolig foretatt internt, i romfunksjoner, ildsted, kjøkken og bad. Noen sel er endret så mye at det er vanskelig å se den opprinnelige formen på huset.

Det er flere muligheter for veiledning og økonomisk støtte til utbedring og restaurering av seterhus. Oversikt over støtteordninger finnes blant annet på nettsiden www.byggogbevar.no. Det fins veiledere med råd om istandsetting av stølshus blant annet i

regi av Fylkesmannen. Her kan nevnes «Stølar og stølsdrift i fortid og framtid i Hordaland og Sogn og Fjordane», av Reidulv Gald, Fylkesmannen i Hordaland 2009 og «Seterbygningene – verdier og utfordringer. Et hovedfokus på fjellområdene med eksempler fra Grimsdalen i Dovre», Fylkesmannen i Oppland 2007.

Melkeforedling

Seterstuer som brukes til produksjon og salg av setermelk og melkeprodukter er i dag underlagt strenge regler. Innredning, produksjonsutstyr, kjølesystemer, avløp, vannkvalitet og arbeidsrutiner er avtalt med og kontrollert av Mattilsynet.

Organisasjonen Norsk seterkultur har utarbeidet en veileder for seterdrift i samarbeid med Fylkesmennene i Hedmark, Oppland, Møre og Romsdal, Sør- og Nord-Trøndelag og Oppdal kommune. Veilederen gir blant annet informasjon om aktuelle lover og tilskuddsordninger, Mattilsynets regelverk og Tines krav. Den har tips om produksjonslokale og utstyr og linker til mye forskjellig fagstoff. Veilederen finnes på nettstedet seterrettlear.no.

Tømra upanelte stuer med tre rom er vanlige på setrene i Nord-Østerdalen. Stue i sørenden og lagerrom for melka i nord. Inngangspartiet på midten, skjæla, er som oftest i reisverk. Her foregikk koking og arbeid med melka. Os i Hedmark. Foto: Geir Harald Strand.

Stein er mye brukt i seterhus i høyereliggende områder, hovedsakelig i fundamenter og i uthus. I øvre Hallingdal finner vi stein også i selene. Her er litt tre i gavlen, ellers brede murer og karakteristisk stor vid skorstein. Ål i Buskerud. Foto: Kari Stensgaard.

På Romerike kunne setrene ha én stor stue og flere fjøs. Flere buedeier kunne dele stua, eller én buedeie stelte flere buskaper i hver sine fjøs. Denne stua med overbygd veranda står imidlertid på en enkeltseter. Nannestad i Akershus. Foto: Oskar Puschmann.

I Setesdalen var slåtten en viktig del av setringen. Folk og dyr flyttet mellom flere setre i sesongen. Med mange setre måtte bygningene naturlig nok bli enkle. Dette seterhuset har to rom, ei bu med sove- og kokeplass og et rom for høy. Valle i Aust-Agder. Foto: Kari Stensgaard.

Setrene har lang tradisjon for å ta imot gjester og turister. Det ble satt opp egne gjestehytter eller pensjonater. På setra i Billingen bygde de seterstua ekstra stor. Skjåk i Oppland. Foto: Kari Stensgaard.

Mange sel på Vestlandet har fjøsrom i underetasjen, men dyra ble vanligvis stelt utendørs. Selene her har mer variert materialbruk enn stuen på Østlandet, blant annet større innslag av stein. Kvam i Hordaland. Foto: Wendy Fjellstad.

På denne setra hadde to brukere hver sine uthus, men sel i samme huset. Selet har stue i hver ende og felles masstu eller kjøkken i den midtre delen med høy mur. Huset ble restaurert i 2005 etter mange år uten bruk. Høylandet i Nord-Trøndelag. Foto: Frode Bentzen.

I Trøndelag har mange seterstuer to etasjer. Dette er ikke like vanlig i andre områder. Stuene ble ofte brukt i jakt og skogsarbeid utenom setertida. Da var det nok praktisk å ha god plass. Rennebu i Sør-Trøndelag. Foto: Sebastian Eiter.

Gamle seterhus er ofte forsterket i ekstra værutsatte eller slitte partier. Trepanel, steinmur og steinheller er mye brukt. Her er en av veggene dekket av bølgeblekk. Forsand i Rogaland. Foto: Jan Reyer Elders.

Etter krigen var det stor mangel på materialer, ikke minst i Finnmark og Nord-Troms, der tyskerne hadde brent ned det meste av bebyggelsen. Selet i Manndalen i Troms har vegger av tykk papp. Foto: Kari Stensgaard.

Sel har hatt ulike tilbygg; vedskåle, kokhus, mjølkebu eller fjøs. Etter avviklet setring får vi påbygg for fritidsbruk. Sel kan være såpass ombygd at den gamle husformen er vanskelig å kjenne igjen. Sogn og Fjordane. Foto: Kari Stensgaard.

Å bygge sel og fjøs inntil hverandre skal ha vært en utbredt skikk, men vi finner ikke mange sammenbygde hus i dag. Vi har sett flest på Vestlandet, spesielt i Sogn og Fjordane. Dette står i Lærdal. Foto: Kari Stensgaard.

Byggeskikken har endret seg over tid, også på setrene. Her er to generasjoner sel på samme støl. Begge hus er laftet og tekket med never og torv. Størrelse og form er nokså lik, med samme plassering av dør, ildsted og vinduer. Men det nyeste huset har fått panel og maling, større vindusflate og pipe med betong og metall. Den overbygde lagringsplassen langs langveggen ble ikke tatt med i nyhuset. Rauma i Møre og Romsdal. Foto: Kari Stensgaard.

Det forfalne selet på Bjørkheimstølen i Valdres ble reddet fram fra krattet og satt i stand etter initiativ fra Else Rønnevig, også kjent som Sprossa. Hun arrangerte samtidig kurs i antikvarisk restaurering sammen med Valdresmusea. Mange personer har med det fått del i opplevelser og kunnskap om bygningsvern. Vi andre kan nyte resultatet; et stykke vakker og stemningsfull kulturarv. Kulturminnefondet og Riksantikvarens Verdiskapingsprogram for kulturminner ga økonomisk støtte til arbeidet. Vestre Slidre i Oppland. Foto: Kristin Bay.

REFERANSER

Stensgaard, Kari 2017: Hvordan står det til på setra?
 Registrering av setermiljøer i perioden 2009–2015.
 NIBIO-rapport 2017/88.

FORFATTER:

Kari Stensgaard
 Avdeling for arealundersøkelser
 Norsk institutt for bioløkonomi
 Raveien 9, 1430 Ås (kari.stensgaard@nibio.no)